

De heropstanding van *Hamatocaulis vernicosus* in de Antwerpse Kempen

Dirk DE BEER, onbezoldigd wetenschappelijk medewerker Plantentuin Meise
Amerikalei 214, 2000 Antwerpen [dirk.debeer@telenet.be]

Illustraties: Henry Engledow (Fig. 1) en Leo Van Herbruggen (Fig. 2).

ABSTRACT. – The return of *Hamatocaulis vernicosus* in the Antwerp Campine area. One of the few mosses with official European protection, *Hamatocaulis vernicosus* was virtually extinct in Flanders at its last known station in Oelegem (prov. Antwerp). Following a nature development project, new populations were discovered in Oelegem in 2016, close to the old locality. A new population also appeared in the Visbeek valley in Lille (prov. Antwerp) in 2016, where vegetation cut from Oelegem was used to restore a plot after topsoil removal.

RÉSUMÉ. – Le retour de *Hamatocaulis vernicosus* dans la Campine anversoise. L'un des rares bryophytes avec protection européenne, *Hamatocaulis vernicosus* avait pratiquement disparu de sa dernière station à Oelegem (prov. d'Anvers). Grâce à un projet de restauration naturelle, de nouvelles populations se sont installées à Oelegem en 2016, près de l'ancienne station. L'espèce est en outre apparue dans la vallée de la Visbeek, à Lille (prov. d'Anvers), après l'enlèvement de la couche superficielle d'une parcelle, puis 'greffage' avec des déchets de fauche venus d'Oelegem.

Inleiding

Hamatocaulis vernicosus komt wijd verspreid voor in gematigde en arctische gebieden van het noordelijk halfrond. In streken met sterke oceanische of arctische invloed ontbreekt de soort. In Europa heeft ze een continentale verspreiding, met zwaartepunt in Scandinavië. Ondanks het uitgestrekte areaal is de soort bijna overal in het verspreidingsgebied zeldzaam (Hedenäs 2003).

Vooraf in Centraal- en West-Europa is *H. vernicosus* sterk in de verdrukking, waardoor opname in Bijlage II van de Habitatrictlijn zeker verantwoord is. In Vlaanderen geniet de soort bovendien bescherming via het 'soortenbesluit' van 2009 (<https://codex.vlaanderen.be/Zoeken/Document.aspx?DID=1018227¶m=inhoud; geraadpleegd 19.11.2016>). In Nederland leek de soort verdwenen na 1965, maar ze werd er in 1996 teruggevonden. Ondertussen is ze gekend van 7 groeiplaatsen (van Tweel *et al.* 2015). In Vlaanderen was *H. vernicosus* tot voor kort enkel nog gekend van één plek in de vallei van het Groot Schijn, op de grens van Schilde met Oelegem, in de omgeving van het Provinciaal domein Vrieselhof.

Ecologie

Hamatocaulis vernicosus wordt in Vlaanderen meestal geassocieerd met blauwgrasland (*Molinion*), maar fyto-sociologisch gezien is dit fout. *Hamatocaulis vernicosus* komt – ruimtelijk gezien – dikwijls voor in blauwgrasland, maar maakt zeker geen deel uit van deze plantenge-

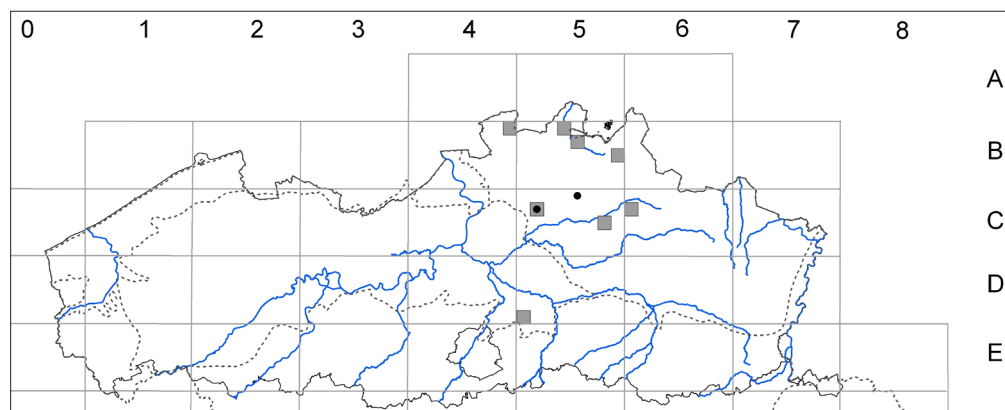
meenschap. De soort leidt een amfibisch bestaan en komt optimaal voor in slenken, greppels e.d. met mineraalrijke, maar vooral ijzerrijke kwel (Van Tooren & Sparrius 2007). In vergelijking met andere schorpioenmossen (*Scorpidium spec.*), komt ze voor in wat zuurdere maar toch nog behoorlijk gebufferde milieus. Opvallend is dat het grondwater op de standplaatsen tegelijk fosfaat- en ijzerrijk is, wat op het eerste gezicht contradictorisch lijkt (van Tweel *et al.* 2015, van Tweel & Sparrius 2016). Deze auteurs wijzen er bovendien op dat *H. vernicosus* zeer lichtbehoevend is en nood heeft aan permanente watervoorziening. Greppels of laagten in blauwgrasland kunnen dus een geschikt milieu zijn, maar niet het blauwgrasland zelf, want dat droogt in de zomer veel te sterk uit.

Historiek van *Hamatocaulis vernicosus* in Vlaanderen

In de literatuur is hierover zo goed als niets te vinden. Delvosalle *et al.* (1969) vermeldt *H. vernicosus* zelfs niet. Voor de vroegere verspreiding heb ik mij gebaseerd op het herbarium van Plantentuin Meise (BR). Hieruit blijkt dat *H. vernicosus* niet zo zeldzaam was in Vlaanderen, tenminste niet in de Antwerpse Kempen. Daarbuiten is slechts één waarneming gekend, namelijk in het Torfbroek in Kampenhout (Berg) waar ze in 1912 gevonden werd door Raymond Naveau. (Figuur 1.)

Uit de Antwerpse Kempen zijn niet minder dan 7 historische vindplaatsen bekend, chronologisch gerangschikt volgens de meest recente vondst:

Figuur 1. De verspreiding van *Hamatocaulis vernicosus* in Vlaanderen. Grijze vierkantjes: historische gegevens (1948 of vroeger); zwarte stippen: recente gegevens (1980 of later). In de tussenliggende jaren werd de soort in Vlaanderen niet waargenomen.

- Wortel, tussen de Mark en de steenweg naar Merksplas (Vandenbroeck, 1886).
- Turnhout: onder de dijk ten westen van het kanaal tussen de steenbakkerij en het laatste dennenbos (Vandenbroeck, 1887).
- Tussen Meer en Minderhout (Vandenbroeck, 1887).
- Oelegem: aan het Groot Schijn (Vandenbroeck, 1904: “très abondant”).
- Geel, ten noorden van het kanaal. Vermoedelijk betreft dit de omgeving van het huidige reservaat Mosselgoren (Henri Vandenbroeck, 1883 en 1884; met de gebroeders Naveau, 1905).
- Nieuwmoer, vermoedelijk in ‘de Maatjes’ (R. Naveau, 1908).
- Retie, zonder details (Vanden Berghen, 1948).

Van de vindplaats in Oelegem (toen ongeveer 3 ha groot) zijn twee vegetatieopnamen gemaakt door C. Vanden Berghen (Vanden Berghen 1951). In deze opnamen, gedateerd 15 juni 1947, ontbreekt *H. vernicosus* echter. Wel opgenomen zijn *Scorpidium revolvens*, *S. scorpioides*, *Pseudocalliergon lycopodioides* en *Campyliadelphus elodes*. De plek in Retie wordt in die publicatie niet vermeld: ging het daar wellicht niet om een *Molinion*?

Na 1948 bleek *H. vernicosus* te zijn verdwenen in Vlaanderen, al moet volledigheidshalve gezegd worden dat de mossenstudie in de periode na de Eerste Wereldoorlog tot ongeveer 1980 in Vlaanderen op een wel erg laag pitje stond, tenminste op vlak van wat we nu ‘citizen science’ noemen. Met de oprichting van de Vlaamse Werkgroep Bryologie en Lichenologie (VWBL) in 1979 kreeg de mossenstudie een nieuw elan.

Herontdekking van *Hamatocaulis vernicosus* in Oelegem

Eén van de VWBL-leden van het eerste uur, Paul De Bock, vatte in 1980 het plan op om een aantal vanouds bekende terreinen opnieuw te bezoeken. Wellicht was hij hierbij o.m. geïnspireerd door de eerder vermelde studie van Vanden Berghen. Tot zijn niet geringe verbazing vond De Bock in Oelegem nog een ca 0,5 ha groot restant terug van het blauwgrasland dat door Vanden Berghen beschreven was. En meer nog: er waren nog populaties aanwezig

van een schorpioenmos dat met enige moeite en met de hulp van de Amblystegiaceae-specialist Lars Hedenäs gedetermineerd werd als *Hamatocaulis vernicosus*.

Onafhankelijk van Paul De Bock ontdekte ik op 2 juni 1980 vrijwel gelijktijdig dat perceeltje. Het INBO was toen pas gestart met de opmaak van de eerste versie van de biologische waarderingskaart. Om het werk te verlichten werd toen een beroep gedaan op de provincie Antwerpen om de kartering van haar eigen domeinen op zich te nemen. Via een niet gepubliceerde brief aan de directeur van het provinciaal domein Rivierenhof, bezorgde Herman Stieperaere op mijn verzoek in 1983 een uitgebreid verslag over de natuurwaarde van het betreffende perceel aan de provincie met de aanbeveling om het aan te kopen. Ondanks jarenlang aandringen duurde het nog tot 1994 eer het perceel door de provincie kon aangekocht worden. Gelukkig bleef het al die jaren onberoerd en slaagden vrijwilligers erin om het jaarlijks gemaaid te krijgen.

In 2002 kreeg het Vrieselhof en omgeving (bos- en heidegebieden ten oosten van Antwerpen) het statuut van habitatrichtlijngebied, o.m. omwille van het voorkomen van *H. vernicosus* (Besluit van de Vlaamse Regering van 24 mei 2002; Belgisch Staatsblad 17 augustus 2002).

Recente ontwikkelingen

Ondertussen kreeg het ‘blauwgrasland’, zoals het perceel algemeen bekend is, geregeld te kampen met uitwendige verstoring. Meer dan eens overstroomde het Schijn, waarna er maandenlang water bleef staan op het perceel. En ook de invloed van het bemesten op de aanpalende percelen deed zich gelden. Het grootste gevaar voor *H. vernicosus* was echter een inwendig probleem: vooral tijdens de eerste jaren onder provinciaal beheer werd het perceel veel te kort gemaaid en werd het strooisel veel te nauwgezet afgevoerd. Hierbij werd de moslaag elk jaar weer zeer zwaar beschadigd. Bovendien verlandden de ondiepe afwateringsgreppels (de ‘laantjes’) in het perceel meer en meer. Vandaag zijn ze op het terrein amper te zien, al zijn ze wel nog duidelijk waarneembaar op luchtfoto’s.

In 1996, toen ik voor het eerst in het bewuste perceel op zoek ging naar *H. vernicosus*, was dat mos nog amper te vinden. *Climacium dendroides* was uitbundig aanwe

zig, en ook vond ik *Dicranum bonjeanii* en *Warnstorfia exannulata*; later kwam daar ook *Sphagnum subsecundum* bij. Al deze soorten, behalve *S. subsecundum*, zijn nu zo goed als verdwenen. Hun plaats is ingenomen door *Calliergonella cuspidata* en *Rhytidiadelphus squarrosus*.

De laatste vondst van *H. vernicosus*, in 2008, was in een van de greppeltjes. Er werd toen nog één enkel miezerig stengeltje gevonden van amper enkele centimeters lang. Om het voortbestaan van de soort niet in gevaar te brengen, werd in de jaren daarna afgezien van monitoring. Elk uitgerukt plantje kon het laatste zijn. Terug uitdiepen van de greppeltjes was een mogelijke beheeroptie, maar dat vergrootte tegelijk de kans dat de laatste planten letterlijk op de schop zouden gaan.

De aanduiding als Habitatrichtlijngebied, in 2002, bood nieuwe mogelijkheden. In uitvoering van de adviezen geformuleerd in een studie die in 2009 door de VLM aan het bureau ‘Beware’ was gevraagd, werd het aanpalende elzenbroekbos in drie fasen gerooid, beginnend in 2010. Na het rooien werd de voedselrijke top laag afgeschraapt en werd er maaisel opgevoerd van het blauwgrasland. Het afgraven gebeurde nogal radicaal, met als gevolg dat er een depressie ontstond die grote delen van het jaar onder water bleef.

Voor wie enkel oog had voor de uitbreiding van de oppervlakte blauwgrasland, was dit geen gunstige ontwikkeling. Er werd dan ook een poging ondernomen om de depressie te draineren, maar dat was gelukkig – zo zou snel blijken – geen succes. In het voorjaar van 2016 maakte ik samen met Isabelle Van der Auwera een opname van een aantal permanente kwadraten in en rond het blauwgrasland. Het PQ in de bewuste depressie stond volledig onder water, maar in de greppel ernaast was hier en daar een goudkleurig mos verschenen. Het was grotendeels ondergedoken, maar de typische, wandelstokachtig gekromde stengeltoppen staken boven het water uit. Het was niet moeilijk dit mos als *H. vernicosus* te herkennen; in het veld waren de typische plooien aan de bladbasis zelfs met een loep te zien. Minstens vijf populaties van krachtig ontwikkelde planten werden gevonden, met stengels tot 20 cm lang en langer (Figuur 2).

Nieuwe populatie in de Visbeekvallei

De laatste jaren wordt het blauwgrasland beheerd door een ploeg van Natuurpunt. Zij beschikken immers over geschikt materiaal om op drassig terrein te werken. Als tegenprestatie nemen ze een deel van het hooi mee om er afgegraven percelen, onder meer in de Visbeekvallei in Lille, mee te ‘enten’.

De discussie of het zinvol is om terreinen met grote potenties – zoals in de Visbeekvallei – te enten met maaisel van elders, in plaats van eerst de zaadbank aan te spreken, wil ik niet hier voeren. Alleen stel ik vast dat de gevolgen verrassend kunnen zijn. Op 29 juli 2016 bezocht ik een aantal afgegraven terreinen in de Visbeekvallei. Tot mijn niet geringe verbazing vond ik in een perceel twee mooie populaties van *H. vernicosus*.

Figuur 2. Een krachtige plant van *Hamatocaulis vernicosus*, in 2016 ingezameld in Oelegem.

Besluit

Mits de bodemtoestand gunstig is en aan de hydrologische voorwaarden voldaan wordt, is *Hamatocaulis vernicosus* in staat zich vrij snel te herstellen. Vermits kapsels in onze streken onbekend zijn, gebeurt dit op vegetatieve wijze, vanuit plantenfragmenten. De opvallende toename van *H. vernicosus* in de Meppelderdieplanden (Overijssel, Nederland) wordt eveneens verklaard door vegetatieve vermeerdering die bevordert wordt door maaien (van Tweel *et al.* 2015, van Tweel & Sparrius 2016).

Dankwoord. – Isabelle Van der Auwera (prov. Antwerpen, dienst DMN) bezorgde mij gegevens over het ‘blauwgrasland’ in het provinciaal domein Vrieselhof, Ann Bogaerts (curator herbarium APM) liet mij rondneuzen in het herbarium van Plantentuin Meise en Laurens Sparrius (Breda) bezorgde me relevante documenten.

Referenties

- Delvosalle L., Demaret F., Lambinon J. & Lawalrée A. (1969) – Plantes rares, disparues ou menacées de disparition en Belgique: L'appauvrissement de la flore indigène. Bruxelles, Ministère de l'Agriculture. Administration des Eaux et Forêts.
- Hedenäs L. (2003) – The European species of the Calliergon-Scorpidium-Drepanocladus complex, including some related or similar species. *Meylania* 28: 1-116.
- Vanden Berghen C. (1951) – Les prairies à Molinia de Belgique. *Bulletin de la Société royale de Botanique de Belgique* 83: 373-403.
- Van Tooren B.F. & Sparrius L.B. (2007) – Voorlopige verspreidingsatlas van de Nederlandse mossen. Bryologische en Lichenologische Werkgroep van de KNNV. [Geactualiseerde versie te raadplegen op <http://www.verspreidingsatlas.nl/mossen>.]
- van Tweel M., Bokeloh D., Cusell C., Kooijman A., Martens R., Mettrop I., Neijmeijer T. & Sparrius L. (2015) – Ontwikkeling van Geel schorpioenmos in de Meppelderdieplanden. *De Levende Natuur* 116 (4): 158-162.
- van Tweel M. & Sparrius L. (2016) – NEM Meetnet Geel schorpioenmos. Rapportage meetronde 2016. Breda, Bryologische en Lichenologische Werkgroep. [BLWG rapport 2016.02.]